

P. A l v r e
(Tartu)

LISATEAVET 1691.a. "TARTO-MA KELE KÄSSI RAMATU" KOHTA

Kirjutises XVII sajandi raamatuloolise leiu kohta tõstab M. Jakoobi kõige huvitavama momendina esile tartukeelse manuaali peatiitlit ja saksakeelset eessõna.¹ Tegemist on "Tarto-Ma Kele Kässi Ramatu" 1691.a. trükiga. Et selle peatiitel on säilinud u. 2/3 ulatuses, on puuduva vasaku ääre tekst kirjutises rekonstrueeritud 1765-1766.a. väljaande jm. abiga.² Rekonstruktsioonis on mitmeid lingvistilisi küsitavusi (näit. vokaalharmonia arvestamata jätmine). Makulatuurifragmendid ei võimalda tihti leiu muuski osas minna oletustest kaugemale.

Õnneliku juhuse tõttu on Soomes tulnud päevavalgele 1691.a. "Tarto-Ma Kele Kässi Ramatu" 710-leheküljeline köide, mis on hästi säilinud. Selle tutvustamisele on pühendatud 1982.a. "Sananjalas" ilmunud O. Ikola 24-leheküljeline artikkel koos mitmekesise pildimaterjaliga.³ Foto terviklikust tiitellehest näitab meile kätte M. Jakoobi rekonstruktsiooni sattunud ebatäpsused, O. Ikola tabav analüüs konvoluudi üksikosade kohta vabastab aga meid mõnestki hüpoteetilisest seisukohavõtust. Seepärast tohiks "Fenno-ugristica" lugejale pakutav lisateave 1691.a. "Tarto-Ma Kele Kässi Ramatu" kohta olla siin omal kohal.

O. Ikola artiklist selgub kõigepealt, et nahkkaantes köite suurus on u. 15,5x10 cm, paksus u. 6 cm. Tekst võtab enda alla u. 14x8 cm. Tiitellehe alaosas leiduvad trükiandmed on samad kui meil leitud fragmendil: RIGA/ Gedruckt bey Johann Georg Wilcken/ Königl. Buchdrucker/ 1891 (M. Jakoobi rekonstruktsioonis puudub sõna "Gedruckt"). Taga- ja esikaane siseküljel leiduvad märkmed näitavad, et raamat on olnud 30. jaan. 1741 Stokholmis, a-st 1843 alates on selle omanikuks olnud Mellinid ning et möödunud sajandi lõpul või käesoleva algul on ta juba olnud liikvel Helsingi antikvariaadis (Lindstedts antikvariska bokhandel.Helsingfors). Praegu on ta Turus eravalduuses ("yksityisomistuksessa").⁴

Enne kui loetleda mahuka raamatu üksikosi, mainigem, millised korrektiivid tuleb teha meil leitud tiitellehe puuduva ääre rekonstruktsioonidesse. Sisuloetelu I punktis peab *eggäl* asemel olema *eggäl* ning *selletatas* asemel *selletetäs*; edasi II punktis *Koolmisse-* asemel p.o. *Koolmisse*, III punktis *Ewangelisti* asemel p.o.

¹ M. J a k o o b i. Lisandusi XVII sajandi eesti kirjavara ajaloole. - Keel ja Kirjandus 1983, nr. 2, lk. 72 jj.

² Sealsamas, lk. 74.

³ O. I k o l a. Etelävirolainen käsikirja vuodelta 1691. - Sananjalka. Suomen Kielen Seuran vuosikirja 24. Turku, 1982, lk. 97 jj.

⁴ Sealsamas, lk. 97, 118.

Ewangeliste, IV punktis *kuitas* asemel p.o. *kuitao* ning *II Apostli-*
de päle asemel p.o. *Apostlide päle*, VI punkt algab sõnadega *Tar-*
to-Ma Kele ning järgnevas reas peab sõnade *Tarto-Ma Kele* asemel
olema *kokko kirjutetu*, VIII punkti algus on *Õnsa Lutri kristlikko*,
aga mitte *Wiis kristlikko*. Veel peab *Jummala Auvuß* asemel olema
Jummalle Auvuß ning mitmusliku *Koggodussille* asemel ainsuslik
Koggodusselle.

Vormi *kuitao* kohta mainitagu eraldi, et alates H. Stahlst ku-
ni A.W. Hupelini välja oli *tao*-tüüp vanas kirjakeeles peaaegu ainu-
line (H. Stahlil *Kuy tao* 'kuidas', H. Gösekenil *töisetao* ja A.W.
Hupelil *teisitao* 'teisiti').⁵

Ja nüüd siis konkreetsemalt raamatu üksikosadest.

1. Tiitellehele järgneb saksakeelne eessõna, kokku 16 pagi-
neerimata lehekülge. Meil leitud poognamahuliste fragmentide koh-
ta märgib M. Jakoobi, et "puudub poogna viimane, autori(te) ni-
me(de)ga leht".⁶ Soome eksemplar osutab, et eessõna lõpeb daa-
tumiga "RIGA den 13. Februarij Anno 1691".⁷ Autori või autorite
nimesid pole aga üldse trükitud. Tuginedes nii Adrian Virginiuse
autobiograafiaile kui ka käsikirja eessõna ning terve konvoluudi
analüüsile, teeb O. Ikola kõigiti usutava järelduse, et raamatu
toimetaja ja ka eessõna autor saab olla ainult Adr. Virginius.⁸ Ka
a. 1695 Riias ilmunud tallinnakeelse "Ma Kele Koddo ning Kirgo
Ramatu" toimetab teatavasti sama isik.

Eessõnas on üksikasjalikult tutvustatud uusi ortograafiareeg-
leid, milles tuginetakse B.G. Forseliuse traditsioonidele. Eesmärgi-
giks on kirjutada nii, nagu hääldatakse. Saksa keele kõrvale on
eeskuju võetud ka rootsi ja soome keele ortograafiast. Juhitakse
muude hulgas tähelepanu sellele, et kaks sama vokaali kõrvuti hää-
ldatakse pikalt (*saat-ma*, *loot-ma*), et eesti *ä* on erinev saksa
omast (seepärast *Käsk*, aga mitte *Kesk*), et *g* pole saksa *je*, vaid
pisut pehmem kui *K* (hääldatakse *Walge*, aga mitte *Walje* või *Wa-*
ke), et *h* aspireerub alati ega pikenda vokaali järel silpi (kirjuta-
tagu *Rahwas*, aga mitte *Rachwas* või *Rawas*) jne.

2. Raamatu 2. osal on omaette tiitelleht: "Ewangeliumma nink
Epistli-Lu Eggä Ajastan tulleva Aig-Pühhä/ nink Sure-Pühhä/ ka
mu wajel tulleva Pühhi Päivi päle. Tarto-Ma Kele sisse kirjutetu.
RIGA/ Gedruckt bey Johann Wilcken/ Königl. Buchdrucker". Ewan-
geeliumide ning epistlite osa koosneb 264 nummerdatud leheküljest
(nende hulka ei kuulu tiitelleht, mis pagineerimatult on trükitud
eraldi, poognaist lahus). Tallinna leid sisaldab fragmente vahemi-
kust lk. 45-208. Seega puuduvad igasugused andmed vähemalt 102
lehekülje kohta.

Evangeeliumide ja epistlite osa katab sisukorra punktid I -
V. I osa, s.o. lk. 1-168 (Ala-L4b) on erilise pealkirjata, puudub
ka pildimaterjal.

II osa algab lk. 169 ülaserivas oleva pealkirjaga "Meije Issar-
da JEsusse Kristusse Kannatamine nink Koolminne/ neide neljä

⁵ P. A l v r e, Omapäraseid kulu vorme. - Keel ja Kirjandus
1982, nr. 6, lk. 311.

⁶ M. J a k o o b i, Lisandusi ..., lk. 75.

⁷ O. I k o l a, Etelävirolainen käsikirja ..., lk. 116.

⁸ Sealsamas, lk. 117.

Ewangeliste perrä ülleskirjotetu". Lehekülgedel 169-217 (L5a-05a) paikneb 14 u. kolmandikleheküljesuurust illustratsiooni.

III osa pealkiri "Meije Issanda JEsusse Kristusse ülestõssemissest nink Taiwa-Minnemissest/ nink mes enne nink perräst temma Taiwa-Minnemist om sündinu" paikneb lk. 217 keskel, järgneb sellele osa ainuke illustratsioon; trükileheküljed 217-236 (05a-P6b).

IV osa pealkiri "Jummala Pühhä Waimo näggewäst tullemissest Apostlide päle" paikneb lk. 236 alumisel poolel; trükileheküljed 236-249 (P6b-05a). Pilte ei ole.

V osa pealkiri "Jerusalemmi-Lina hirmsast Arrahäetämissest/ kumb neljäkümmel Ajastajal perräst Issanda Kristusse-Taiwa-Minnemissest om sündinu" paikneb lk. 249 keskel; tekstileheküljed 249-264 (05a-R4b). Pildimaterjal puudub.

Evangeeliumide ja epistlite osa (I-V) kõrvutamine Lundis a. 1946 tehtud leiu kserokoopiaga on veennud O. Ikolat nende tekstide identsuses.⁹

3. Sisuloendi punkt VI all mainitud lauluraamatus on 238 nummerdatud lehekülge, millele järgneb 22 pagineerimatult; neist viimane tühi (lehekülgede üldarv seega 260). Alaserva nummeratsioon A₁ - R₂ haarab ka pagineerimata lehekülgi. Tallinna leid sisaldab lauluraamatu fragmente ainult vahemikust lk. 11-204. Lauluraamatu tiitellehe tekst lõpeb trükise ilmumisaasta mainimisega: "Tarto-Ma Kele Laulu-Ramat/ Kumman eggä sure ka mu Pühhä-nink muido Ioho nink Henge Häddän tullulikko Laulu löwwis, Kumma ennemuste önsast Lutrist nink muist pühhist Mihhist omma tetu/ ent nüüd mõnnest Tarto-Ma Kerk-Essandist üttehälelissil Sönnul kokko kirjutetu/ Jummalalle Auwusz nink Tarto-Ma Koggodusselle Tullusz. RIGA/ Gedruckt bey Johann Georg Wilcken/ Königl. Buchdrucker/ 1690".

Lauluraamatu omapäraks on asjaolu, et mõnedest lauludest leidub kaks varianti (vanema ja parandatud sõnastusega). Kõik kolm säilinud 1690. a. lauluraamatut on leitud väljaspool Eestit: Lundis, Vilniuses ja Turus. Adr. Virginiuse toimetatud 1. trüki (a. 1685) pole seni õnnestunud leida.

4. Sisuloendi punkt VII all mainitud palveraamatu tiitelleht näitab trükiaastaks 1691: "Lühhikenne Tarto-Ma Kele Palwusse Ramat/ Kumman Hommungo- nink öddango- nink mitto muid Ioho nink Henge Häddän tullulikko Palwid loiis; kristlikko Oppusse Wi-je Pätükke nink Ajastan tulleswa Pühhi päiwi mödä säetu nink kokko kirjutetu/ Jummalalle Auwusz/ nink Tarto-Ma Koggodusselle Tullusz. RIGA/ Gedruckt bey Johann Georg Wilcken/ Königl. Buchdrucker/ 1691".

Palveraamat sisaldab 92 lehekülge, neist 88 esimest pagineeritud. Numereerimata 4 leheküljel leidub palvete "Register". Ouline on asjaolu, et lehekülgede allääre numeratsioon (R3-Y8) on otsene jätk eelnevaile poognaile, kusjuures lauluraamatu lõpp ja palveraamatu algus on samal trükipoognal. See osutab, et need raamatud on rükitud ühe korraga, kuigi eelmine kannab aastaarvu 1690, järgmine aga 1691. Tallinna leiu fragmendid on vahemikust lk. 29-60. Vilniuse defektne eksemplar haarab aga algusosa kuni 11. leheküljeni, mistõttu M. Jakoobi pole saanud neid võrrelda.¹⁰ Sama lauluraamatu olemasolu Lundis ülikooli raamatu-

⁹ O. I k o l a. Etelävirolainen käsikirja ..., lk. 105.

¹⁰ M. J a k o o b i. Lisandusi ..., lk. 77.

kogus, millest on kirjutanud H. Pürkop¹¹, pole aga ilmselt olnud M. Jakoobile teada. Lundi ja Turu eksemplarid on omavahel identsed.¹²

5. Samale tulemusele on võrdlemisel jõudnud O. Ikola ka katekismuse osas¹³, mille tiitelleht annab ilmumisaastaks 1690: "Onsa Luterusse Katekismus/ Ehk Laste Oppus. RIGA/ Gedruckt bey Johann Georg Wilcken/Königl. Buchdrucker/ 1690". See sisuloendis punkt VIII all märgitud käsiraamatu osa sisaldab 64 numereeritud lehekülge (A₁-D₈). Tallinna leid sisaldab ainult ühe fragmendi koos illustratsiooniga.

6. Käsiraamatus järgneb katekismusele veel 12 pagineerimata lehekülge (S₁-S₆), puudub omaette tiitelleht. Selle osa sisu on järgmine: 1) Kristlikko Oppusse wiis Pätükki (S1a-S4a), 2) Errata in den Evangel. und Episteln/ und der Passions-Historie/ etc. (S4b-S5b), 3) Druck-Fehler in Gesang-Buch (S6a), 4) Im Gebet-Buch (S6a-S6b), 5) Druck-Fehler im kleinen Catechismo Lutheri (S6b). Need 12 lehekülge samasuguse sisuga leiduvad ka Lundi ülikooli raamatukogus, kuigi kokku köidetud pisut teises järjekorras.¹⁴

Tervikliku tartukeelse käsiraamatu olemasolu suudab praegu tõendada ainult Turu konvoluut oma 16 + 266 + 260 + 92 + 64 + 12 = 710 leheküljega. Lundi ja Vilniuse leiud puudutavad vaid selle üksikosi, Tallinna materjal on aga veelgi fragmentaarsem. Eriti suure tõestusväärtusega on Turu köite viimased leheküljed oma vigadeloendiga, mis haarab kogu käsiraamatu. Vigadeloetelu võis esialgu olla planeeritud evangeeliumide ja epistlite osa järele. Seal on praegu neli tühja lehte (R1-R4), kuigi poognate numeratsioon lähed R-ist edasi S-iga. O. Ikola arvates tähendab "Tartu-Ma Kek Kässä Ramatu" ilmumisaasta 1691 ühtlasi seda, et nii evangeeliumide ja epistlite osa kui ka viimase 12 lehekülje trükkimine toimus samal aastal.¹⁵

Käsiraamatu Lundis leiduvate üksikosade keelt on mõnel määral oma kirjutises käsitletud H. Pürkop. Sügavam analüüs aga seni puudub. Selle materiaalseks eelduseks on tervikliku kserokopia saamine Turu konvoluudist lingvistide käsutusse. Esitatust täpsemaid andmeid vajavad ka meie raamatuajaloo uurijad.

¹¹ H. P ü r k o p, Några sällsynta estniska böcker i Lunds universitetsbibliotek. - Svio-Estonica VIII, 1944-48, lk. 149 jj.

¹² O. I k o l a. Etelävirolainen käsikirja ..., lk. 109.

¹³ Sealsamas.

¹⁴ Sealsamas, lk. 111.

¹⁵ Sealsamas, lk. 112.